

دانشگاه فرهنگیان

فصلنامه علمی - تخصصی

پژوهش در آموزش مطالعات اجتماعی

دوره دوم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۹

بررسی جایگاه «جامعه مدنی» در کتب درسی؛ با تأکید بر کتب مطالعات اجتماعی مقاطع ابتدایی و متوسطه اول

جمشید میرزایی^۱

ارسال: ۱۳۹۹/۳/۲۱

فاطمه خزایی^۲

پذیرش: ۱۳۹۹/۶/۳۰

چکیده

یکی از اصلی ترین نقش های نظام آموزشی، اجتماعی کردن دانش آموزان است و مرتبط ترین کتب با مبحث اجتماعی شدن، کتب مطالعات اجتماعی است و مفهوم نهادهای جامعه مدنی - به عنوانی راهی برای تقویت فرایند اجتماعی شدن - بیشتر از همه با کتاب مطالعات اجتماعی مرتبط است. جامعه مدنی قلمرویی عمومی است میان دولت و حوزه خصوصی که در آن انواع سه گانه نهادهای داوطلبانه یعنی احزاب، تشکل های صنفی و سازمان های مردم نهاد (N.G.Os) شکل می گیرد. این پژوهش در پی آنست که جایگاه مفهومی جامعه مدنی در کتب درسی مطالعات اجتماعی را در دو دهه گذشته نشان دهد. به عبارت دیگر، مسئله اصلی ما این است که جامعه مدنی و مصادیق آن در کتب درسی مطالعات اجتماعی چگونه روایت شده است؟ این پژوهش از لحاظ ماهیت پژوهش از نوع پژوهش کیفی است که با رویکرد توصیفی - تحلیلی انجام شده است. زیرا از طرفی در پی توصیف و شناخت شرایط موجود و از طرفی در پی تحلیل مفاهیم، کشف عناصر جامعه مدنی در کتب مطالعات اجتماعی است. جامعه آماری پژوهش، تمام شماری ۱۳ جلد کتاب تعلیمات و مطالعات اجتماعی مقاطع ابتدایی و متوسطه اول از نیمه دوم دهه هفتاد تا سال ۱۳۹۸ است.

۱ - مدرس جامعه شناسی دانشگاه فرهنگیان و دانشجوی دکتری جامعه شناسی دانشگاه تهران

نویسنده مسئول؛ پست الکترونیک: jamshid.mirzaei@ut.ac.ir ۰۹۱۲۲۹۴۸۵۱۸

۲ - دبیر آموزش و پرورش و پژوهشگر حوزه مطالعات اجتماعی

یافته‌های پژوهش در چهار قسمت تعلیمات اجتماعی (ابتدایی و راهنمایی سابق) و مطالعات اجتماعی (ابتدایی و متوسطه اول کنونی) نشان داد که در محتوای کتب مورد بررسی به مقدار کمی به جامعه مدنی و فعالیت‌های داوطلبانه رسمی و... پرداخته شده و بیشترین توجه (چهار کتاب) به معرفی فعالیت‌های داوطلبانه مربوط به «جمعیت هلال احمر» است. اما پررنگ‌ترین وجه جامعه مدنی در مطالعات اجتماعی کلاس هشتم آمده است یعنی معرفی سازمان‌های مردم‌نهاد (سمن‌ها).

واژگان کلیدی: مطالعات اجتماعی، تعلیمات اجتماعی، اجتماعی شدن، جامعه مدنی، نهادهای مدنی.

مقدمه و بیان مسئله

همانطور که می‌دانیم یکی از اصلی‌ترین نقش‌ها و کارکردهای نهاد آموزش و نظام آموزش و پرورش، رشد و پرورش مهارت‌های اجتماعی و جامعه‌پذیر کردن دانش‌آموزان و فراگیران و تسریع در فراگرد اجتماعی شدن آنان است. می‌توان گفت که مرتبط‌ترین کتب درسی با مبحث اجتماعی شدن، کتب علوم اجتماعی یا مطالعات اجتماعی است. از طرف دیگر می‌دانیم که یکی از نشانه‌های یک کشور توسعه‌یافته، علاوه بر وجود یک دولت دموکراتیک توسعه‌گرا، وجود یک «جامعه مدنی»^۱ قوام‌یافته است. «مفهوم جامعه مدنی اگر بخواهد در کتب درسی مطرح شود، به نظر می‌رسد که بیشتر از همه با کتب علوم اجتماعی تجانس و سنخیت دارد و در این کتاب‌هاست که می‌توان آنرا مفهوم سازی، تعریف و تشریح کرد و مصادیق آن را بر شمرد.» (میرزایی و خزایی، ۱۳۹۴: ۲۱ و ۲۲). با این مقدمه، هدف اصلی خود یعنی بررسی جایگاه جامعه مدنی در کتب درسی مطالعات اجتماعی مقاطع ابتدایی و متوسطه اول را دنبال می‌کنیم.

بحث از نهادهای مدنی و سازمان‌های جامعه مدنی^۲ مفاهیم دیگری مانند تشکلهای مدنی، تشکلهای داوطلبانه، سازمان‌های مردم‌نهاد، احزاب و... را به دنبال می‌آورد. ایده جامعه مدنی چندین دهه است^۳ که وارد ادبیات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی ما گردیده

1 - Civil Society

2 - Civil Society Organizations (C.S.O)

۳ - درباره ورود مفهوم جامعه مدنی به کشور ما تصحیح یک اشتباه، ضروری به نظر می‌رسد. برخی به اشتباه سرآغاز ورود جامعه مدنی به ایران را به انتخابات دوم خرداد ۷۶ نسبت می‌دهند. اما واقعیت این است که تبار مفهومی جامعه مدنی به بسی پیش‌تر بر می‌گردد گرچه عمومیت رسانه‌ای و همگانی آن در نیمه دوم دهه هفتاد بود. پژوهش‌ها و مطالعات ما نشان می‌دهد که: الف) برای اولین بار مفهوم جامعه مدنی در متن مقاله‌ای با عنوان «افلاطون مرد ایده‌آلیست» توسط نویسنده‌ای سوئسی به نام گنزاگ دورینولد، (از فرانسوی به فارسی) در مرداد ۱۳۲۸ در شماره ۵ مجله دانش صص ۸۶-۹۷ مطرح شد؛ در این مقاله در صفحه ۸۸ مفهوم جامعه مدنی با جامعه طبیعی مقایسه شده است؛ ب) نخستین مقاله تالیفی که در متن آن مفهوم جامعه مدنی به کار رفته است مقاله‌ای است با عنوان «مکتب معتزله»، نوشته سید محمدکاظم امام که در اسفند سال ۱۳۴۴ در شماره ۱۲ مجله مهر، صص ۷۶۲-۷۵۵ منتشر شده است. در این مقاله نویسنده عنوان کرده است که مکتب معتزله به دنبال یک حکومت مدنی، قانون مدنی و جامعه مدنی بوده است؛ پ) اولین مقاله‌ای که با این عنوان منتشر (ترجمه) شده است، مقاله‌ای است تحت عنوان «اقتصاد جامعه مدنی» نوشته پل داویدسون، ترجمه کمال اطهری، که در دومانهنامه اطلاعات سیاسی/اقتصادی، در شماره ۳۸، مهر و آبان ۱۳۶۹، صص

و به تدریج مفهوم‌سازی شده و از حالت ترجمه صرف خارج شده است. این مفهوم پس از مطرح شدن در حوزه‌های رسانه‌ای، علمی و دانشگاهی کشور، وارد صحنه گفت‌وگوها، مجادلات و مباحث اجتماعی شده و بحث‌های فراوانی را نیز برانگیخته است^۱ و به عنوان یک گفتمان^۲ در جامعه ما تبدیل شده است. از طرف دیگر مصادیق و اجزای جامعه مدنی (بدون ذکر اصطلاح جامعه مدنی) در اصل ۲۶ قانون اساسی ایران، تصریح شده است^۳. سرایت مفهوم جامعه مدنی و مشتقات و متفرعات آن (سازمان‌های زیر مجموعه آن یا نهادهای مدنی و داوطلب) به کتب درسی موجب شده است تا ما پرسش‌هایی را در ذهن خود مطرح و به دنبال جواب‌هایی برای آن باشیم.

۷۳-۷۰ منتشر شده است؛ ت) اولین مقاله تألیفی با عنوان جامعه مدنی نیز تحت عنوان «سیر تکوین فلسفی مفهوم جامعه مدنی» نوشته رامین جهانگللو، در تیر ۱۳۷۲ در شماره ۱ فصلنامه گفتگو، صص ۹۷-۸۶ منتشر شده است (پرونده اختصاصی فصلنامه گفتگو در شماره یک، جامعه مدنی بوده است؛ ث) همچنین اولین کتاب منتشر شده (ترجمه) در ایران با این موضوع با عنوان «دولت و جامعه مدنی»، نوشته آنتونی گرامشی و ترجمه عباس میلانی در سال ۱۳۵۹ منتشر شده است. ج) اما نخستین کتاب تألیفی با این موضوع کی و توسط چه کسی در ایران منتشر شد؟ گرچه حسین بشیریه در فصل آخر کتاب *جامعه‌شناسی سیاسی* (صص ۳۳۲-۳۲۸)، نشر نی (۱۳۷۳) و مسعود چلبی در کتاب *جامعه‌شناسی نظم*، نشر نی (۱۳۷۵) مشخصاً صص ۲۹۱-۲۸۱ و پراکنده در برخی صفحات دیگر به مفهوم جامعه مدنی پرداخته بودند، اما کتاب «جامعه مدنی به منزله روش» تألیف مجید محمدی که در سال ۱۳۷۶ توسط نشر قطره منتشر شده است، نخستین کتاب مستقل تألیفی در این زمینه است.

۱ - این مجادلات نه تنها در عرصه مطبوعات سیاسی و مجلات تخصصی دانشگاهی و کتب درسی بلکه حتی در حوزه فیلم و سینما نیز بوده است. مثلاً در فیلم «آقای رئیس جمهور» (۱۳۷۹) به کارگردانی ابوالقاسم طالبی، در لحظات آغازین و شروع فیلم، فردی می‌گوید: «با قطار پوپر نمی‌توان به مدینه‌النبی رسید...» که اشاره به منازعات فکری بر سر افکار کارل پوپر (نویسنده کتاب جامعه باز و دشمنان آن) و مفاهیم جامعه مدنی، مدینه‌النبی و... در آن سال‌ها بود.

2-Discourse

۳ - امروزه شاخص‌ترین معیار حقوقی و قانونی برای شکل‌گیری تشکلهای جامعه مدنی در کشور ما، استناد به اصل ۲۶ قانون اساسی است و می‌توان مؤسسات و سازمان‌های جامعه مدنی را در زیرمجموعه آن صورت‌بندی کرد. اصل ۲۶ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران این‌طور بیان می‌کند «احزاب، جمعیت‌ها، انجمن‌های سیاسی و صنفی و انجمن‌های اسلامی یا اقلیت‌های دینی شناخته شده آزادند، مشروط به اینکه اصول استقلال، آزادی، وحدت ملی، موازین اسلامی و اساس جمهوری اسلامی را نقض نکنند. هیچ کس را نمی‌توان از شرکت در آن‌ها منع کرد یا به شرکت در یکی از آن‌ها مجبور ساخت.»

این نوشتار پژوهشی می‌خواهد که جایگاه مفهومی و نظری جامعه مدنی در کتب درسی مطالعات اجتماعی مدارس ایران (مقاطع ابتدایی و متوسطه اول) در دو دهه گذشته را نشان دهد. در واقع موضوع این پژوهش رویکرد نظام رسمی آموزش و پرورش و کتب درسی مطالعات اجتماعی مدارس ایران نسبت به جامعه مدنی و مشتقات و متفرعات آن است. به عبارت دیگر این پژوهش می‌خواهد که مفهوم و اندیشه جامعه مدنی در ورای کلمات و واژگان کتب درسی مطالعات اجتماعی را مورد بررسی قرار دهد. به عبارت موجز، مسئله اصلی ما در اینجا این است که جامعه مدنی و مصادیق آن در کتب درسی مطالعات اجتماعی مدارس ابتدایی و متوسطه اول ایران (از نیمه دوم دهه هفتاد شمسی تا کنون) چگونه روایت شده است؟ یا ما با چه نوع جامعه مدنی مواجه هستیم؟

همانطور که پیش از این بیان شد، مهم‌ترین نقش و کارکرد کتب درسی اجتماعی (علوم اجتماعی، تعلیمات اجتماعی و مطالعات اجتماعی) در مدارس، تلاش برای جامعه‌پذیری یا اجتماعی‌شدن دانش‌آموزان است. امروزه «اجتماعی‌شدن در جامعه جدید، پیچیده و از خلال نهادهای مختلف انجام می‌شود که هر کدام یک بعد اجتماعی‌شدن را آموزش و تمرین می‌دهند و لزوماً نمی‌توانند جایگزین هم شوند، از جمله این نهادهای اجتماعی‌کننده نهادهای مدنی‌اند، که هر نهاد مدنی معرف گروه خاصی از مردمی است که در فرایند تقسیم کار اجتماعی از دیگران متفاوت شده‌اند اما به دیگران نیازمند هم هستند و از این رو نیازمند تعامل با همدیگر هستند» (عبدی، ۱۳۸۶: ۱۵ و ۱۶).

از نیمه دوم دهه هفتاد شمسی (عمومیت یافتن اندیشه جامعه مدنی) تا کنون ۱۳ جلد/عنوان کتاب با عناوین تعلیمات اجتماعی^۱ و مطالعات اجتماعی^۲ تدریس شده و می‌شود؛ گرچه تاکنون پژوهشی راجع به فضای تخصیص یافته به جایگاه مفهوم جامعه مدنی، سازمان‌های مرتبط با آن، انجمن‌های تشکیل دهنده آن و... در کتب درسی

۱ - (۳ جلد در پایه سوم و چهارم و پنجم در نظام ابتدایی پنج‌پایه‌ای سابق، ۳ جلد نیز در پایه اول، دوم و سوم مقطع راهنمایی سابق).

۲ - (۴ جلد در پایه‌های سوم، چهارم، پنجم و ششم در نظام ابتدایی شش‌پایه‌ای کنونی، ۳ جلد نیز در پایه هفتم، هشتم و نهم در مقطع متوسطه اول کنونی).

صورت نگرفته است. گرچه از لفظ «جامعه مدنی» کمتر استفاده شده است اما دلالت‌های مفهومی و مصادیق آن وارد کتب درسی شده است.

نکته دیگر اینکه این پژوهش، کتب مطالعات اجتماعی هر دو مقطع ابتدایی و متوسطه اول را در بر می‌گیرد و مسیر خاصی را در محتوای ۱۳ جلد کتاب در طی بیش از دو دهه پی می‌گیرد. به نظر می‌رسد از آنجا که آموزگاران و دبیران هر مقطع فقط با کتب مورد تدریس مقطع خود یا کتب درسی کنونی سروکار دارند، ممکن است از وضعیت محتوایی (در اینجا نهادهای مدنی) در کتب مطالعات اجتماعی مقطع دیگر و یا کتب تعلیمات اجتماعی سالیان قبل اطلاعی نداشته باشند. لذا این پژوهش و نوشتار می‌تواند خط سیر کتب تعلیمات اجتماعی و مطالعات اجتماعی در این دو مقطع را به هم پیوند دهد (سیر تحول و تطور کتب درسی مطالعات اجتماعی) و آنان را از تحولات محتوایی این بازه زمانی مطلع کند.

نکته حائز اهمیت دیگر اینکه تشکّل‌های جامعه مدنی را می‌توان یکی از راه‌های کم هزینه و پرمفعت در امر جامعه‌پذیری محسوب کرد. یکی از صاحب‌نظران کشورمان درباره این ضرورت چنین می‌گوید: «...ضروری است به عنوان یک خط مشی کلان ملی از حضور و مشارکت داوطلبانه شهروندان در سازمان‌های غیردولتی^۱ و انجمن‌های داوطلبانه مثل انجمن‌های صنفی، محلی، حرفه‌ای، خیریه‌ای، علمی، ادبی و هنری تحریض و حمایت به عمل آید. افزایش انجمن‌های مزبور و افزایش عضویت و مشارکت مدنی در آن‌ها چیزی جز بسط و گسترش جامعه مدنی نیست. جامعه مدنی نه تنها محلی برای مشارکت مدنی شهروندان در جامعه، بلکه سازوکاری است برای وصل تدریجی آن‌ها به پیکره اصلی جامعه و تقویت هویت جامعه‌ای و وحدت ملی» (چلبی، ۱۳۹۴: ۱۸۴).

چارچوب نظری

جامعه مدنی

در یک تعریف مقدماتی می‌توان گفت که جامعه مدنی یعنی فضای حائل بین حکومت (دولت) و حوزه خصوصی (خانواده) که شامل انجمن‌ها، مؤسسات و سازمان‌های ارادی،

۱ - درباره این اصطلاح در صفحات بعد سخن خواهیم گفت.

خودجوش، مستقل و داوطلبانه است (میرزایی، ۱۳۹۶: ۲۹)، یا جامعه مدنی شکلی از روابط اجتماعی است که گروه‌های محوری جمعی (حائل) آن را انجمن‌های داوطلبانه تشکیل می‌دهند و روابط میان آن‌ها نیز از جنس روابط انجمنی^۱ است (چلبی، ۱۳۹۴: ۱۱۴). جامعه مدنی به عنوان منطقه حائل بین چهار بخش اصلی جامعه (سیاست، اقتصاد، فرهنگ و اجتماع) قرار می‌گیرد. شکل شماره (۱):

شکل شماره ۱؛ جامعه مدنی به عنوان منطقه حائل بین چهار بخش اصلی جامعه. منبع: (چلبی، ۱۳۹۵: ۲۸۹)

نظریه پردازان

در طول تاریخ، فلاسفه و متفکرین و نظریه پردازان متعددی نظیر جان استوارت میل^۱، هربرت اسپنسر^۲، آکسی توکویل^۳، امیل دورکیم^۴، کارل مارکس^۵، یورگن هابرماس^۶، آنتونیو گرامشی^۷ و آنتونی گیدنز^۸ به تعریف و توصیف و تبیین اصول و مبانی جامعه مدنی و رابطه آن با دولت پرداخته‌اند. در ادامه برای پرهیز از اطاله کلام فقط آرای توکویل و گیدنز بررسی می‌شود:

دیدگاه آکسی توکویل

توکویل فیلسوف و عالم اجتماعی بزرگ بعد از انقلاب فرانسه است. وی شیفته و دل‌باخته انجمن‌های مدنی و داوطلب بود و به شدت از آن‌ها دفاع می‌کرد. «انجمن‌های متکثر و متعهد از نظر توکویل "چشم مستقل" جامعه را تشکیل می‌دهند» (چاندوک، ۱۳۹۳: ۱۰۹). او در کتاب (سفرنامه) "تحلیل دموکراسی آمریکایی" به وضوح نظرات خود را در این مورد بیان کرده است. وی «با مفروض گرفتن تقابل^۹ میان دولت و جامعه مدنی معتقد بود که نظامی که در آن دولت ضعیف و جامعه مدنی قوی است (ایالات متحده) با وقوع مداوم اما صلح‌آمیز اعتراض از پایین مواجه خواهد بود. از طرف

1 - J.S.Mil

2 - H.spenser

3 - A.Tocqueville

4 - E.Durkheim

5 - K.Marx

6 - Y.Habermas

7 - A.geramshi

8 - A.Giddens

۹ - ذکر یک نکته درباره جامعه ما در اینجا ضروری به نظر می‌رسد: در دو نیم دهه گذشته در کشور ما ما بسیاری از حامیان و حاملان گفتمان جامعه مدنی، نزاع و تقابل اصلی را بین دولت و جامعه مدنی می‌دانستند (کوچک‌سازی دولت، دولت حداقلی و عقب‌نشینی مستمر دولت از حوزه مسئولیت‌های اجتماعی و وظایف ذاتی و قانونی خود در این حوزه). به نظر می‌رسد نزاع اصلی باید بر سر فقر و نابرابری می‌بود. در جامعه مدنی گونه نخست که مخاطبش فقط طبقه متوسط جدید بود، طبقه فرودست و لایه‌های زیرین جامعه به دست فراموشی سپرده شدند و این اقشار نتوانستند (هاند) مطالبات خود را در این قاموس از جامعه مدنی پی‌گیری کنند. چون تقابل فکری مورد اشاره به جای به چالش کشیدن فقر و نابرابری و بی‌عدالتی، تقابل بین دولت (دولت ضعیف) و جامعه مدنی (جامعه مدنی قوی) را طبیعی و برجسته جلوه می‌داد.

دیگر در جایی که دولت قوی و جامعه مدنی ضعیف است (فرانسه) شورش‌های دوره‌ای و خشونت‌آمیز رخ خواهد داد» (دلپورتا و دیانی، ۱۳۹۲: ۲۸۱).

از نظر او انجمن‌های داوطلب در حکم دیده‌بان جامعه مدنی محسوب می‌شوند و در اهمیت آن‌ها، بیان می‌کند: «در این جامعه نهادهایی وجود دارند که از غلتیدن آن به سمت نظام فاسد استبداد جلوگیری می‌کنند. این نهادها عبارتند از مجامعی که افراد آزادانه و به ابتکار خویش تشکیل داده‌اند و حد واسط میان فرد تنها و دولت قادر و توانا هستند» (آرون، ۱۳۹۳: ۲۶۲). در آمریکا انجمن‌ها اهمیت بیشتری از روزنامه‌ها دارند. انجمن‌ها دارای دو ویژگی‌اند: هم به عنوان ابزار مهمی در دموکراسی عمل می‌کنند و هم تضمینی در برابر استبداد اکثریت به شمار می‌آیند. طبق نظر توکویل، حتی اگر انجمن‌ها به عنوان ابزار مردمی بالقوه خطرناک به شمار آیند، با شمار خطرات فراوان آن‌ها در آمریکا، خود شرایطی فراهم می‌کند که یکدیگر را خنثی می‌کنند (جهانبگلو، ۱۳۹۲: ۱۹۹-۱۹۸).

او مقتضیات سیاسی را که نیمی مربوط به قانون اساسی و نیمی دیگر مربوط به اجتماع است و در حراست از آزادی سهیم هستند نام می‌برد. یکی از آن دو، دیدگاه آزادی تشکیل انجمن‌ها و دیگری استفاده عملی از این آزادی، یعنی کثرت سازمان‌های اختیاری است. همین که مسئله‌ای در شهری کوچک در یک ولایت یا در سطح تمامی دولت فدرال مطرح شود، همیشه تعدادی از شهروندان هستند که در سازمان‌های خود خواسته که هدف آن‌ها بررسی و در صورت امکان حل مسئله طرح شده است جمع می‌شوند؛ خواه سخن بر سر ساختن بیمارستانی در شهری کوچک باشد یا پایان دادن به جنگ و صرف نظر از درجه اهمیت مسئله، همواره یک سازمان داوطلب وجود دارد که وقت و پول خود را در جستجوی راه حلی برای مسئله صرف کند (آرون، ۱۳۹۳: ۲۶۲).

دیدگاه آنتونی گیدنز

گیدنز جامعه‌شناس معاصر انگلیسی جامعه را به سه بخش تقسیم می‌کند:

۱) دولت با نظام رسمی آن که از مجالس نمایندگی، دادگاه‌ها، ادارات و نیروهای نظامی تشکیل می‌شود؛

۲) بخش فعالیت‌های اقتصادی خصوصی؛

۳) جامعه مدنی که بر اساس انجمن‌ها و گروه‌ها مبتنی است.

در بخش سوم، احزاب، افکار عمومی، کلیساها، جنبش‌های اخلاقی، مجامع ادبی و علمی و انجمن‌های حرفه‌ای و تفریحی از نیروی بسیار برخوردارند. به وسیله انجمن‌ها می‌توان زیاده‌روی‌های اجتماعی دولت‌های متمرکز را به خصوص در جوامع دموکراتیک تعدیل کرد. (چاندوک، ۱۳۹۳: ۱۱۲)

جایگاه جامعه مدنی قوام‌یافته در هرم ساختاری یک کشور توسعه‌یافته

با در نظر گرفتن مقولات و حوزه‌های سه گانه ۱- حوزه خصوصی (خانواده)، ۲- حوزه عمومی (جامعه مدنی) و ۳- حوزه سیاسی (دولت)^۱، اگر ساختار و بدنه یک نظام نظام سیاسی اجتماعی را به شکل یک هرم تصور کنیم (شکل ۲)، در قاعده هرم عامه مردم (حوزه خصوصی و خانواده‌ها) قرار دارد و در رأس آن نیز حکومت و دولت قرار دارد. در فضای میانی هرم نیز جامعه مدنی یا عرصه عمومی شکل می‌گیرد.

شکل شماره ۲؛ جایگاه جامعه مدنی در هرم ساختاری یک جامعه توسعه‌یافته

منبع: (میرزایی، ۱۳۹۶: ۵۰)

۱- البته باید گفت که این تفکیک و تمایز در عالم واقع، به صورت تام و مطلق امکان پذیر نمی‌باشد و این تمایز و تفکیک در جهت مطالعه بهتر و دقیق‌تر مناسبات دولت و شهروندان مطرح می‌شود.

تشکل‌های جامعه مدنی که رابط و میانجی بین مردم و حکومت هستند، باعث تلفیق و تجمیع خواسته‌ها و مطالبات شهروندان و انتقال آن به دولت می‌شوند؛ یعنی خواسته‌ها و مطالبات شهروندان کانالیزه شده و به سیستم منتقل می‌شوند؛ علاوه بر این سازمان‌های جامعه مدنی با حائل شدن بین دولت و شهروندان مانع از فشار و دخالت دولت در عرصه زندگی شهروندان می‌شوند. اگر در میانه هرم (جامعه مدنی) این‌گونه تشکل‌ها (احزاب، انجمن‌ها، کانون‌ها، سندیکاها، اتحادیه‌ها، مطبوعات مستقل و...) به عنوان زبان نقاد و پرسشگر شهروندان شکل بگیرند و فعال نباشند، بدون شک این ساخت سیاسی اجتماعی بیمار و آسیب‌پذیر است و حتی می‌تواند سرکوبگر باشد.

رابطه جامعه مدنی و انجمن‌های داوطلبانه (سازمان‌های جامعه مدنی)

همان‌طور که گفته شد جامعه مدنی قلمروی عمومی است میان دولت و حوزه خصوصی. در این قلمرو انواع مؤسسات، نهادها و انجمن‌های داوطلبانه و مشارکت‌جو شکل می‌گیرند. تشکل‌های متکثر فضای میانی یا جامعه مدنی را می‌توان این‌گونه تقسیم‌بندی^۱ کرد:

- ۱) برخی از آن‌ها با هدف کسب قدرت تشکیل می‌شوند. مانند احزاب سیاسی؛
  - ۲) هدف اصلی تشکیل برخی دیگر، منافع مشترک اعضا و افراد است. مانند اتحادیه‌های صنفی و سندیکاها^۲؛
  - ۳) هدف اصلی برخی دیگر، دغدغه‌های مشترک افراد است. مانند سازمان‌های غیردولتی (N.G.Os) یا سازمان‌های مردم‌نهاد^۳ (میرزایی، ۱۳۹۴: ۱۳).
- در ادامه به معرفی این اجزای سه‌گانه می‌پردازیم:

۱- این تقسیم‌بندی با تقسیم‌بندی چهارگانه چلبی (شکل شماره ۱) منافاتی ندارد. ما نهادهای مدنی فرهنگی و اجتماعی را به خاطر اشتراکات فراوان، یکسان فرض کرده و در یک مقوله جای داده‌ایم. ولی چلبی نهادهای مدنی فرهنگی و اجتماعی را تفکیک کرده است.

2 - Syndicates

۳ - مفهوم N.G.O سرواژه عبارت (Non-Governmental Organizations) است که برگردان فارسی آن، سازمان‌های غیرحکومتی است ولی از آنجا که در کشور ما، در ابتدا به سازمان‌های غیردولتی و سپس به سازمان‌های مردم‌نهاد (سمن) اشتهاار یافته است، در اینجا نیز، با این عنوان و نام به کار برده می‌شود. حرف انگلیسی «S» کوچک نشانه جمع است که در داخل متن در حالت اختصاری نیز به کرات تکرار شده است؛ زیرا چسباندن نشانه جمع «ها» به N.G.O از نظر نگارش فارسی نادرست است.

گاهی هدف کنشگران و فعالان مدنی دستیابی به قدرت است و برای رسیدن به آن هدف‌ها به تشکیل یک سازمان سیاسی می‌پردازند. این گونه تشکّل‌ها ممکن است عناوینی نظیر حزب، سازمان، جمعیت، جبهه، جامعه و... داشته باشند، ولی معمول ترین و مرسوم‌ترین آن‌ها حزب است. علت اینکه احزاب در حوزه مدنی و نه سیاسی، صورت‌بندی شده این است که یک حزب، تماماً در عرصه سیاست و قدرت قرار ندارد. احزاب بخشی از جامعه مدنی‌اند و پایی در قدرت دارند و پایی در جامعه مدنی، و نیز پایگاه‌شان در طبقات اجتماعی است. هدف و فلسفه وجودی احزاب، کسب قدرت سیاسی است. یک حزب در ایامی که در ساخت قدرت حضور ندارد به عنوان منتقد عمل می‌کند و در ایامی که به ساخت قدرت وارد می‌شود سعی می‌کند برنامه‌هایی را که وعده داده بود محقق سازد. در مورد شروع فعالیت‌های حزبی در ایران می‌توان گفت که آغاز این تحزب به دوران مشروطه بر می‌گردد یعنی جایی که «حزب اجتماعیون اعتدالیون» و «حزب دموکرات عامیون» پا به صحنه گذاشتند. تعریف رایموند گتل از حزب اینگونه است: «حزب سیاسی مرکب از گروهی از شهروندان کم و بیش سازمان یافته است که به عنوان یک واحد سیاسی عمل می‌کنند و با استفاده از حق رأی خود می‌خواهد بر حکومت تسلط پیدا کنند و سیاست‌های عمومی خود را عملی سازند» (به نقل از عالم، ۱۳۹۶: ۳۴۳).

گاهی هدف فعالان و کنشگران مدنی نه کسب قدرت، بلکه منافع مشترک گروهی یا صنفی است. این افراد پس از تأسیس تشکّل مدنظر خود که عناوینی نظیر اتحادیه، سندیکا، کانون صنفی و... دارد سعی می‌کنند مطالبات صنفی خود را پیش ببرند. مانند انجمن صنفی روزنامه نگاران، اتحادیه صنفی تراشکاران و... «در مورد شروع فعالیت‌های سندیکایی در ایران می‌توان گفت تقریباً هفتاد سال پس از ورود دستگاه چاپ و انتشار روزنامه در ایران، کارگران صنف چاپ در چاپخانه‌ای کوچک در تهران در سال ۱۲۸۴ شمسی، هسته اولین اتحادیه صنفی را در ایران ایجاد نمودند» (میرزایی، ۱۳۹۶: ۱۰۴). در تعریف **فرانک تانباوم** از سندیکا یا اتحادیه آمده است: «اتحادیه‌ها انجمن‌هایی هستند که بر مبنای شیوه نگرش و تجربه مشترک افرادی که در مشاغل مشابهی کار می‌کنند بنا گردیده‌اند» (گیدنز، ۱۳۹۶: ۵۴۰). این تعریف عام و شامل تمامی کارکنان در مشاغل مختلف می‌شود.

گاه هدف فعالان و کنشگران مدنی، دغدغه‌های مشترک اعضا و افراد است. در واقع دغدغه‌های مشترک موجب می‌شود که عده‌ای همفکر گرد هم جمع شده و یک تشکل مدنی را ایجاد کنند. این گونه افراد پس از ایجاد تشکل مدنظر خود که می‌تواند عناوینی نظیر انجمن، مؤسسه، کانون، خانه، سازمان، جمعیت و... داشته باشد به فعالیت‌های عام‌المنفعه بپردازند. مانند انجمن دوستداران محیط زیست، مؤسسات خیریه، انجمن حمایت از معلولین و... این گونه تشکل‌ها به سازمان‌های غیرانتفاعی^۱، سازمان‌های داوطلبانه^۲، سازمان‌های خودجوش^۳، سازمان‌های مردمی^۴ و... نیز مشهورند، اما پرکاربردترین این عناوین، اصطلاح سازمان‌های مردم نهاد (N.G.Os) است. می‌توان سازمان غیردولتی (N.G.O) یا سازمان مردم‌نهاد را این گونه تعریف کرد: سازمانی است غیرسیاسی، غیرانتفاعی، غیردولتی، رسمی، داوطلبانه و دموکراتیک که در جهت خیر اجتماعی فعالیت می‌کند (میرزایی، ۱۳۹۴: ۱۴).

همیشه و در قرون و اعصار مختلف، انسان ایرانی به صورت گروهی به فعالیت‌های عام‌المنفعه پرداخته است. اما غالب این مشارکت‌ها به صورت غیررسمی بوده است. یعنی به شکل ثبت‌شده، متشکل، دارای شخصیت حقوقی و شناسنامه‌دار نبوده است (میرزایی، ۱۳۹۶: ۹). ردپای سازمان‌های مردم‌نهاد و مؤسسات غیرانتفاعی داوطلبانه در ایران به بیش از هشتاد سال می‌رسد یعنی تصویب مصوبه‌ای با عنوان «نظام‌نامه ثبت تشکیلات و مؤسسات غیرتجارتی» در سال ۱۳۱۵. در ماده ۱ این تصویب‌نامه آمده است: مقصود از تشکیلات و مؤسسات غیرتجارتی مذکور در ماده ۵۸۴ قانون تجارت، مجامعی است که برای مقاصد علمی یا ادبی یا امور خیریه و یا تفریحی و غیره تشکیل می‌شود بدون آن‌که مقصود از آن، جلب منافع مادی و تقسیم منافع بین اعضای جمعیت باشد.

پس از معرفی اجزای سه‌گانه جامعه مدنی (احزاب سیاسی، تشکل‌های صنفی، سازمان‌های مردم‌نهاد) حال پرسش این است که آیا نهادهای مدنی و داوطلبانه، جامعه مدنی را می‌سازند یا جامعه مدنی این گونه نهادها را خلق می‌کند؟ ما به رابطه

-
- 1- Non Profit Organizations
  - 2- Voluntary Organizations
  - 3- Grass Roots Organizations
  - 4- Peoples Organizations

دیالکتیک معتقدیم؛ یعنی از یک سو جامعه مدنی و ایده آن، بستر لازم را برای ایجاد انجمن‌ها و مؤسسات مدنی و داوطلب فراهم می‌کند و به آن‌ها مشروعیت می‌بخشد و از سوی دیگر رشد و گسترش این‌گونه انجمن‌ها، به تقویت و استحکام جامعه مدنی می‌انجامد (شهریور و میرزایی، ۱۳۹۶: ۳۵).

مسعود چلبی معتقد است که: «ضعف و اختلال در روابط انجمنی موجب تضعیف انجمن‌های داوطلبانه و به اصطلاح «ما»های انجمنی (نظیر انجمن اصناف، اتحادیه کارگری، بنگاه‌ها و انجمن‌های خیریه، انجمن‌های ادبی و دینی و احزاب سیاسی) می‌شود. عدم حضور یا ضعف در انجمن‌های داوطلبانه (از لحاظ کمی و کیفی) روابط انجمنی را محو یا تضعیف می‌کند. ضعف در این دو، حکایت از ضعف در جامعه مدنی دارد» (چلبی، ۱۳۹۴: ۱۱۵).

با جستجو در بانک‌های اطلاعاتی به پژوهشی با عنوان یا موضوع «جامعه مدنی در کتب درسی» یا موضوعی مشابه آن برمی‌خوریم و نویسندگان مقاله نتوانستند سوابق تجربی برای این پژوهش پیدا کنند. نهایت اینکه نزدیک‌ترین پژوهش‌های انجام گرفته به بحث ما عبارت بودند از: بررسی جایگاه مؤلفه‌های شهروندی در کتب درسی، بررسی توسعه سیاسی در کتاب‌های علوم اجتماعی متوسطه، بررسی مؤلفه‌های رفتار مدنی در کتب فارسی دبستان و... که متغیرها و مفاهیم به کار گرفته شده در آنها سنخیت چندانی با موضوع پژوهش ما نداشت و نمی‌توانست کمکی مفهومی و تجربی به کار ما بکند.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش از لحاظ ماهیت پژوهش از نوع پژوهش کیفی است که با رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام شده است. زیرا از طرفی در پی توصیف و شناخت شرایط موجود (توصیف اجزای سه‌گانه جامعه مدنی - احزاب، تشکل‌های صنفی، سازمان‌های مردم‌نهاد- در کتب مطالعات اجتماعی) و از طرف دیگر در پی تحلیل مفاهیم، کشف عناصر و مفاهیم اصلی، شناسایی مصادیق جامعه مدنی در کتب درسی مطالعات اجتماعی است. «در روش تحلیلی، هدف فهم و بهبود بخشیدن مجموعه مفاهیم یا ساختار مفهومی است که بر حسب آن تجربه را تفسیر می‌کنیم، مقاصد را بیان می‌داریم، مسائل را ساخت‌بندی می‌کنیم و پژوهش‌ها را به اجرا در می‌آوریم. تحلیل مفهوم ناظر به فراهم آوردن

تفسیرهای عینی است که برای مفاهیم کاربردی در مطالعات و طرح‌های برنامه درسی استفاده شده است...» (شورت، ۱۳۹۶). همچنین تحقیق حاضر از نظر هدف، در دسته تحقیقات کاربردی قرار می‌گیرد. یعنی انتظار می‌رود یافته‌های تحقیق مورد استفاده و کاربرد جامعه هدف (آموزگاران، دبیران مطالعات اجتماعی و دانش‌جومعلمان دانشگاه فرهنگیان و...) قرار گیرد.

در مورد قلمروهای سه‌گانه پژوهش باید گفت که از نظر قلمرو زمانی، این پژوهش فقط تحلیل کتاب‌هایی را در بر می‌گیرد که طی نیمه دوم دهه ۷۰ شمسی به بعد (از زمان طرح مباحث جامعه مدنی در سطوح عمومی‌تر) چاپ و منتشر و در مدارس تدریس شده‌اند؛ از نظر قلمرو مکانی، این پژوهش فقط کتاب‌هایی را در بر می‌گیرد که در گستره جغرافیایی ایران چاپ و منتشر و در مدارس کشور تدریس شده‌اند. از نظر قلمرو موضوعی، این پژوهش فقط در جست و جوی آن دسته از کتاب‌های درسی اجتماعی (تعلیمات اجتماعی سابق و مطالعات اجتماعی کنونی) بوده که جامعه مدنی (فعالیت‌های داوطلبانه رسمی) را در خود به نمایش گذاشته‌اند.

درباره جامعه آماری پژوهش می‌توان گفت که در بازه زمانی نیمه دوم دهه هفتاد تا سال ۱۳۹۸ در دو مقطع تحصیلی ابتدایی و متوسطه اول (راهنمایی سابق)، ۱۳ عنوان/ جلد کتاب اجتماعی در مدارس و مقاطع مختلف تحصیلی تدریس شده است که به ترتیب عبارتند از: تعلیمات اجتماعی پایه سوم ابتدایی، بخش تعلیمات مدنی پایه چهارم ابتدایی، بخش تعلیمات مدنی پایه پنجم ابتدایی، مطالعات اجتماعی پایه سوم ابتدایی، مطالعات اجتماعی پایه چهارم ابتدایی، مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی، مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی، تعلیمات اجتماعی اول راهنمایی، تعلیمات اجتماعی دوم راهنمایی، تعلیمات اجتماعی سوم راهنمایی، مطالعات اجتماعی متوسطه اول پایه هفتم، مطالعات اجتماعی متوسطه اول پایه هشتم، مطالعات اجتماعی متوسطه اول پایه نهم). این ۱۳ عنوان کتب با توجه به هدف پژوهش، بدون نمونه‌گیری و به شکل تمام‌شماری مورد بررسی قرار گرفته‌اند. بیشتر این کتب را نویسندگان مقاله در سالیان اخیر در مدارس و نیز در کلاس‌های ضمن خدمت معلمان تدریس کرده‌اند.

در آنجا که مطالب کتب مورد بررسی به طور کامل نقل شده، این مطالب در داخل «» و به شکل *ایتالیک* آمده است ولی در آن جا که به شکل *تلویحی* و اشاره‌ای استفاده

شده است، برای جلوگیری از اطاله کلام، با رعایت اصل امانت داری فقط به صفحه یا درس و فصل مربوطه ارجاع داده شده است

یافته‌های پژوهش (جایگاه جامعه مدنی در کتب مطالعات اجتماعی)

پس از بیان توضیحات فوق به بررسی و واکاوی جایگاه جامعه مدنی، رویکرد کتب مطالعات اجتماعی نسبت به جامعه مدنی و بیان مصادیق سه‌گانه جامعه مدنی (احزاب سیاسی، تشکل‌های صنفی، سازمان‌های مردم‌نهاد) در کتب درسی می‌پردازیم.

برای حدود سه دهه (تا اوایل دهه ۹۰) دروس مختلف تعلیمات اجتماعی (و نه مطالعات اجتماعی) این‌گونه بود: تعلیمات اجتماعی در پایه سوم ابتدایی و با سه بخش مجزای جغرافیا، تاریخ و مدنی (در پایه‌های چهارم و پنجم ابتدایی)، تعلیمات اجتماعی (پایه اول، دوم و سوم دوره راهنمایی تحصیلی سابق)؛ اما در سال ۱۳۹۱ ما شاهد تغییرات بنیادی در کتب درسی با محتوای مطالعات اجتماعی بودیم. در این سال پایه ششم به مقطع ابتدایی افزوده شد و کتب جدیدی با عنوان مطالعات اجتماعی برای پایه سوم (چاپ آزمایشی، کد ۱۳) و ششم (کد ۶۰۷) تألیف شد. در سال ۹۲ کتاب مطالعات اجتماعی پایه هفتم متوسطه (کد ۱۰۸) به عنوان اولین کتاب مطالعات اجتماعی در مقطع متوسطه تدریس شد. در سال ۹۳ کتب مطالعات اجتماعی پایه چهارم ابتدایی (کد ۴۰۷) و هشتم متوسطه (کد ۱۲۲) و سرانجام در سال ۹۴ کتاب مطالعات اجتماعی پایه پنجم ابتدایی (کد ۵۰۷) و پایه نهم متوسطه اول (کد ۱۳۸) تألیف شد و این چرخه کامل گردید. ضمن اینکه این کتب جدیدالتألیف علاوه بر تفاوت آشکار با کتب پیشین (از حیث مضمون و محتوا و...)، از پنج راهبرد موضوعی (تم) مهم برخوردار هستند که عبارتند از: ۱. زمان، تداوم و تغییر، ۲. فضا و مکان، ۳. فرهنگ و هویت، ۴. نظام اجتماعی و ۵. منابع و فعالیت‌های اقتصادی. ضمن اینکه در کتب مقطع ابتدایی با رویکرد تلفیقی بیشتر و در کتب مقطع متوسطه با رویکرد تلفیقی کمتر، این مضامین و تم‌ها پوشش داده شده‌اند.

در این بخش یافته‌های پژوهش در چهار قسمت الف: تعلیمات اجتماعی مقطع ابتدایی در نظام پنج‌پایه‌ای سابق، ب: مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی در نظام شش‌پایه‌ای کنونی، ج: تعلیمات اجتماعی مقطع راهنمایی سابق و د: مطالعات اجتماعی مقطع متوسطه اول کنونی صورت‌بندی می‌شود.

الف: تعلیمات اجتماعی مقطع ابتدایی در نظام پنج پایه‌ای سابق

(۱) تعلیمات اجتماعی سوم ابتدایی^۱؛

در میان کتب تعلیمات اجتماعی که در این بازه زمانی تدریس می‌شد، این کتاب (با محوریت خانواده آقای هاشمی) یکی از قدیمی‌ترین آن‌ها بود و کمتر دستخوش تغییر و بازنگری شده بود. در این کتاب نامی از تشکلهای مدنی و داوطلب نیامده بود.

(۲) بخش تعلیمات مدنی چهارم ابتدایی^۲؛

در این بخش (کتاب) درس دوم به مؤسسه «مدرسه» اختصاص یافته بود. در پایان درس (صفحه ۱۱۶)، در کنار عکسی از یک دبیرستان که توسط فرد خیری ساخته شده بود، مطلبی شبیه بریده روزنامه جهت «برای مطالعه» درج شده بود که گوشه سمت چپ آن آرم و نشان «جامعه خیرین مدرسه ساز کشور، تأسیس ۱۳۷۸» درج شده بود. جامعه خیرین مدرسه ساز کشور را می‌توان جز سازمان‌های جامعه مدنی محسوب کرد و در گونه سوم تقسیم‌بندی ما یعنی سازمان‌های مردم‌نهاد یا N.G.Os جای می‌گیرد و عملکرد این جامعه منطبق با تعاریف N.G.Os است.

(۳) بخش تعلیمات مدنی پنجم ابتدایی^۳؛

۱ - کد ۱۳، مؤلف / مؤلفین: غلامعلی حداد عادل، چاپ اول ۱۳۶۱، (آخر) ۱۳۹۱. (این کتاب در سال

۱۳۸۱ توسط ناهید فلاحیان، محمدشریف متولی و جمشید نوروزی مورد بازنگری قرار گرفته بود.)

۲ - کد ۱۸، مؤلف / مؤلفین: (بخش جغرافیا حسن خلیلی‌فر، بخش تاریخ: گروه تاریخ دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی و بخش مدنی غلامعلی حداد عادل، چاپ اول ۱۳۶۲، چاپ (آخر) ۱۳۹۲. (این کتاب در سال ۱۳۸۱ توسط ناهید فلاحیان، محمدشریف متولی و جمشید نوروزی مورد بازنگری قرار گرفته بود.)

۳ - کد ۲۴، مؤلف / مؤلفین: (بخش جغرافیا حسن خلیلی‌فر، بخش تاریخ: گروه تاریخ دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی و بخش مدنی غلامعلی حداد عادل)، چاپ اول ۱۳۶۳، چاپ (آخر) ۱۳۹۳. (این کتاب هم در سال ۱۳۸۱ توسط ناهید فلاحیان، محمدشریف متولی و جمشید نوروزی مورد بازنگری قرار گرفته بود.)

در این بخش (کتاب) درس هفتم به مفهوم «شورا» اختصاص یافته بود. در صفحه ۱۵۷ به ذکر چند مورد از شوراها پرداخته شده بود که به نظر می‌رسد اصول ۱۰۰ و ۱۰۴ قانون اساسی مد مدنظر بوده است. با استنباطی که از این اصول می‌شود، نمی‌توان شوراها را کارگری، کارمندی و... را جزو گونه اول سازمان‌های جامعه مدنی (احزاب) و یا گونه دوم (تشکل‌های صنفی و سندیکاها) محسوب کرد؛ نکته قابل توجه اینجاست که از قانون کار کنونی، سه گونه تشکل استنباط می‌شود: ۱. شوراها اسلامی کار (دلالت بر اصل ۱۰۴ قانون اساسی و ماده ۱۵ قانون کار) که به مسائل صنفی و حقوقی کارگران و کارمندان مربوط نمی‌شود؛ ۲. انجمن‌های اسلامی (دلالت بر ماده ۱۳۰) که تشکلی سیاسی- مذهبی است و ۳. انجمن‌های صنفی (دلالت بر ماده ۱۳۱) که ناظر به مجامع صنفی و سندیکایی است. در اینجا می‌توان نقش و کارکرد «انجمن‌های اسلامی» را همسو با نقش احزاب سیاسی (گونه اول سازمان‌های جامعه مدنی) تلقی کرد ولی «شوراها اسلامی کار» را نمی‌توان با تشکل‌های صنفی و سندیکایی یکی دانست.

درس هشتم این کتاب به مفهوم «تعاون» اختصاص یافته بود. در این مبحث به مؤسساتی نظیر «جمعیت هلال احمر» اشاره شده بود. در درس نهم نیز به مفهوم «ایثار» و «فداکاری» اختصاص یافته بود و در این مورد از سازمان «بسیج» نام برده شده بود. نکته مهمی در باب فعالیت‌های داوطلبانه در کشور ما وجود دارد که برخی مصادیق آن را نمی‌توان گونه سوم یعنی سازمان مردم‌نهاد یا N.G.O تلقی و تعریف کرد. در مورد این سازمان‌ها مؤسسات مورد اشاره (جمعیت هلال احمر، بسیج و...) باید گفت گرچه وجه داوطلبانه‌گرایی در آنها قوی است و افراد عمدتاً وقت، نیرو و کمک‌های خود را به صورت غیرانتفاعی و داوطلبانه و بدون چشم‌داشت در اختیار این مؤسسات و سازمان‌ها قرار می‌دهند ولی دیگر مؤلفه‌های یک N.G.O را ندارند. مثلاً

۱- به منظور تأمین قسط اسلامی و همکاری در تهیه برنامه‌ها و ایجاد هماهنگی در پیشرفت امور در واحدهای تولیدی و صنعتی، کشاورزی و خدمات شورایی مرکب از نمایندگان کارگران و کارکنان به انتخاب مجمع عمومی و نماینده مدیریت به نام «شورای اسلامی کار» تشکیل می‌گردد. چگونگی تشکیل این شوراها و حدود وظایف و اختیارات آنها را قانون معین می‌کند (اصل ۱۰۴ قانون اساسی).

اگرچه فعالیت‌های جمعیت هلال احمر داوطلبانه، خیرخواهانه و بشردوستانه است ولی ساختار آن انتصابی^۱ است و از بودجه مصوب دولتی برخوردار است^۲ نهایت امر اینکه بتوان آن را با اندکی تسامح جز «سازمان‌های غیردولتی حکومتی»^۳ یا «سازمان‌های شبه غیردولتی»^۴ تلقی کرد.

ب: مطالعات اجتماعی مقطع ابتدایی در نظام شش پایه‌ای کنونی

۴) مطالعات اجتماعی سوم ابتدایی؛^۵

این کتاب که امسال به چاپ نهم رسید و در واقع اولین مباحث اجتماعی را به کودکان آموزش می‌دهد، نامی از تشکلهای جامعه مدنی و انجمن‌های داوطلبانه نیامده است.

۵) مطالعات اجتماعی چهارم ابتدایی؛^۶

در این کتاب نیز نامی از تشکلهای جامعه مدنی و انجمن‌های داوطلبانه نیامده است.

۶) مطالعات اجتماعی پنجم ابتدایی؛^۱

۱ - مثلاً طبق مفاد ماده ۱۰ اساسنامه جمعیت هلال احمر، شورای عالی جمعیت به عنوان عالی‌ترین رکن جمعیت از ۱۷ نفر (شرح و نفرات آن مشخص شده است) تشکیل می‌شود که چهار نفر آن نماینده رئیس جمهور هستند. ضمن اینکه دو نامزد نهایی برای ریاست جمعیت که توسط این شورا انتخاب می‌شوند، به رئیس جمهور معرفی شده و رئیس جمهور مخیر است یکی از آن دو را انتخاب کند. شاید بتوان تعبیر «سازمانی غیردولتی با مدیریت دولتی» را برای آن به کار برد.

۲ - در قانون بودجه سال ۹۹، برای جمعیت هلال احمر ۲۰۳۳۵۸۵۰ میلیون ریال بودجه مصوب شده است.

3- Government Organized Non Governmental Organizations (GO.NGO)

4- Quasi Non Governmental Organizations (Q.NGO)

۵ - ؛ کد ۱۳، مؤلف / مؤلفین: ناهید فلاحیان، نازیام‌ملک محمودی، چاپ (اول) ۱۳۹۱، چاپ نهم و کنونی

۱۳۹۹

۶ - ؛ کد ۴۰۶، مؤلف / مؤلفین: ناهید فلاحیان، نازیام‌ملک محمودی، چاپ (اول) ۱۳۹۳، چاپ هفتم و

کنونی ۱۳۹۹.

در این کتاب نیز مانند دو کتاب پیشین نامی از تشکلهای جامعه مدنی و انجمنهای داوطلبانه نیامده است. گرچه در درس ۳ با عنوان «همدلی با دیگران» در صفحه ۱۵ به معرفی «جمعیت هلال احمر» و «سازمان انتقال خون» به دو نهاد داوطلبانه در عرصه همدلی اجتماعی پرداخته است و تصاویری از فعالیتها و نیز آرم و نشان این دو سازمان درج شده است، اما همانطور که در تحلیل کتاب شماره ۳ گفتیم، نمی توان این مؤسسات را مصداق تام سازمانهای جامعه مدنی حساب کرد و نهایتاً اینکه بتوان این دو را «سازمانهای غیردولتی حکومتی» (G.NGOs) یا «سازمانهای شبه غیردولتی» (Q.NGOs) تلقی کرد. البته در این کتاب در درس ۴ با عنوان «من عضو گروه هستم» می توان اشاراتی به گروههای اجتماعی که دانش آموزان می توانند عضو آن بشوند، داشت.

۷) مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی؛

در این کتاب جدیدالتألیف که در اولین سال اجرای پایه ششم در نظام آموزشی ۳-۳-۶ (۹۲-۱۳۹۱) تدریس شد، اشاره ای به تشکلهای مدنی و داوطلب و سازمانهای جامعه مدنی یا مصادیق آن نشده است. البته در دروس ۲ و ۱ با موضوع دوستی، این ظرفیت را دارد که به نقش گروههای اجتماعی (انجمنهای مختلف) در تحکیم دوستی اشاراتی بشود.

ج: تعلیمات اجتماعی در مقطع راهنمایی سابق

۸) تعلیمات اجتماعی اول راهنمایی؛

در این کتاب در درس دوازدهم (هدف از تشکیل گروههای محلی چیست؟) به چند مورد از فعالیتهای گروههای محلی - بدون ذکر نام گروه - اشاره شده بود. این گونه فعالیتها را نمی توان جز تشکلهای جامعه مدنی محسوب کرد. البته این گونه

---

۱ - کد ۵۰۷، مؤلف / مؤلفین: ناهید فلاحیان، نازیبا ملک محمودی، چاپ (اول) ۱۳۹۴. چاپ ششم و کنونی ۱۳۹۹.

۲ - کد ۶۰۷، مؤلف / مؤلفین: ناهید فلاحیان و مسعود جوادیان، چاپ (اول) ۱۳۹۱. چاپ نهم و کنونی ۱۳۹۹.

۳ - کد ۱۰۸، مؤلف / مؤلفین: حسن ملکی، علی انتظاری و محمد مهدی ناصری، چاپ (آخر) ۱۳۹۰.

فعالیت‌ها را می‌توان در حوزه مشارکت‌های غیررسمی صورت بندی کرد که در شکل - گیری و تقویت سرمایه اجتماعی^۱ نقش دارند. در ادامه از بسیج محله به عنوان یک گروه محلی یاد شده است که افراد داوطلبانه به آن می‌پیوندند.

در درس سیزدهم (چرا در گروه‌های مدرسه عضو می‌شویم؟) به مفهوم «انجمن اسلامی» اشاره شده است. در صفحه ۶۴ آمده است که «برخی از برادران و خواهران شما در دبیرستان عضو انجمن اسلامی هستند. انجمن اسلامی هم یک گروه سیاسی - مذهبی است.» آیا می‌توان این انجمن را در میان تشکلهای جامعه مدنی جای داد؟ باید گفت گرچه اعضای این انجمن به شکل داوطلبانه در آن فعالیت می‌کنند اما از آنجا که اساسنامه و ساختار این انجمن را دولت تعیین می‌کند و از امکانات و بودجه مصوب دولتی برخوردار است و نیز مکان فعالیت آن دولتی است، بسیار سخت بتوان - ولو انجام فعالیت داوطلبانه توسط این انجمن - آن را جز تشکلهای جامعه مدنی تلقی کرد. در همین صفحه در ادامه بحث به تعریف گروه‌های داوطلبانه پرداخته شده است. البته این بحث برای تفکیک و تمیز گروه‌های داوطلبانه (مانند گروه‌های مدرسه) از گروه‌های غیرداوطلبانه (نظیر خانواده) مطرح شده است و اشاره‌ای به گروه‌های داوطلبانه مدنی نشده است.

۹) تعلیمات اجتماعی دوم راهنمایی^۲؛

در این کتاب درس‌های ۱۱ و ۱۲ به مفهوم «همدلی» اختصاص یافته بود و مؤسسه جمعیت هلال احمر و «سازمان جوانان جمعیت هلال احمر» به عنوان راهی تشکیلاتی، روشمند و سازمان یافته برای همدلی مطرح شده بود.

۱۰) تعلیمات اجتماعی سوم راهنمایی^۳؛

در این کتاب اشاره‌ای به تشکلهای مدنی و داوطلب و سازمان‌های جامعه مدنی یا مصادیق آن نشده بود. البته در این کتاب می‌توانست در درس مربوط قوه مجریه (انتخابات ریاست جمهوری) و قوه مقننه (انتخاب نمایندگان مجلس شورای اسلامی) به نقش احزاب سیاسی در این گونه انتخابات اشاراتی داشته باشد.

1-Social Capital

۲ - کد ۱۲۲، مؤلف / مؤلفین: حسن ملکی، علی انتظاری و محمد مهدی ناصری، چاپ (آخر) ۱۳۹۱.

۳ - کد ۲۰۵/۳، مؤلف / مؤلفین: حسن ملکی، علی انتظاری و محمد مهدی ناصری، چاپ (آخر) ۱۳۹۲.

د: مطالعات اجتماعی در مقطع متوسطه اول کنونی

۱۱) مطالعات اجتماعی اول متوسطه (پایه هفتم)؛^۱

در این کتاب جدیدالتألیف نیز اشاره‌ای به تشکلهای مدنی و داوطلب و سازمان‌های جامعه مدنی یا مصادیق آن نشده است. البته در درس ۵ (صص ۲۵-۲۲) که به مفاهیم «همدلی» و «همیاری» اختصاص یافته است، مؤسسه جمعیت هلال احمر و «سازمان جوانان هلال احمر» به عنوان یک مؤسسه یاری‌رسان در حوادث برای همدلی مطرح شده است. همچنین در صفحه ۲۵ به معرفی «کارگروه بین‌المللی صلیب سرخ جهانی» پرداخته است. البته این کمیته یا کارگروه نیز از نظر صلاحیت و وضعیت حقوقی با آژانس‌های بین‌دولتی همچون آژانس‌های سازمان ملل و سازمان‌های غیردولتی (N.G.Os) متفاوت است و برای پیشبرد اهداف خود ارتباط تنگاتنگی با جمعیت‌های ملی در کشورهای مختلف دارد.

البته در این کتاب در درس ۸ با عنوان «مصرف»، ذیل مبحث «حقوق مصرف‌کننده»، می‌توان به معرفی «انجمن حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان» به عنوان یک نهاد مدنی ذیربط پرداخت. همچنین در درس‌های با محتوای زیست‌محیطی این کتاب (دروس ۱۶ و ۱۴، ۱۲، ۱۱) می‌توان به معرفی برخی انجمن‌های فعال در حوزه محیط زیست و منابع طبیعی و حیات وحش پرداخت.

۱۲) مطالعات اجتماعی پایه هشتم^۲؛

در این کتاب جدیدالتألیف در درس دوم (تعاون)، به مبحث سازمان‌های مردم‌نهاد و مؤسسات خیریه پرداخته شده است و تصویری از یک مؤسسه خیریه در شهرستان جغتای و نیز نماد «مؤسسه خیریه حمایت از کودکان سرطانی» (محک) درج شده است. در ادامه به معرفی «مجمع خیرین مدرسه‌ساز» پرداخته شده و در صفحه بعد نیز

۱ - کد ۱۰۸، مؤلف / مؤلفین: ناهید فلاحیان، نازیبا ملک محمدی و دیگران، چاپ (اول) ۱۳۹۲، چاپ هشتم (کنونی) ۱۳۹۹.

۲ - کد ۱۲۲، مؤلف / مؤلفین: ناهید فلاحیان، عباس پرتویی مقدم و محی‌الدین بهرام محمدیان، چاپ (اول) ۱۳۹۳، چاپ هفتم (کنونی) ۱۳۹۹.

به معرفی دو چهره شاخص در حوزه خیرین مدرسه ساز پرداخته شده است. در صفحه ۱۲ در قسمت واژه‌نامه انتهای درس نیز در تعریف سازمان‌های مردم نهاد (N.G.Os) آمده است: گروه‌هایی از افراد علاقه مند به رفع یک مشکل در جامعه که به صورت داوطلبانه، غیردولتی و غیرتجاری (بدون هدف سود بردن) در اموری مانند عمران و آبادانی، مقابله با آسیب‌های اجتماعی، حفظ محیط زیست و نظایر آن فعالیت می‌کنند. «سمن» نام اختصاری «سازمان‌های مردم نهاد» است؛ و در صفحه ۱۲ در تعریف مؤسسات خیریه آمده است: مؤسساتی که در آنها گروهی از افراد نیکوکار برای تأمین نیازهای خانواده‌های نیازمند و آسیب دیدگان اجتماعی، فعالیت می‌کنند. این عنوان‌هایی چون انجمن، جمعیت، نهاد و غیره دارند. می‌توان گفت که از میان ۱۳ کتاب مورد تحلیل، این کتاب پررنگ‌ترین کتاب در موضوع مورد بررسی است که به یکی از مصادیق تام نهادهای جامعه مدنی یعنی سازمان‌های مردم نهاد (N.G.Os) پرداخته است.

البته در این کتاب در درس ۳ «ساختار و تشکیلات دولت» در صفحه ۱۳ به نقش صدا و سیما، روزنامه‌ها و مجلات در انتخابات ریاست جمهوری پرداخته است که می‌توان در کنار آن‌ها به نقش تشکل‌ها و احزاب سیاسی (گونه اول نهادهای جامعه مدنی) نیز اشاره کرد. همچنین در درس ۵ با عنوان «آسیب‌های اجتماعی و پیشگیری از آن‌ها» می‌توان به انجمن‌های فعال در این زمینه مثلاً «انجمن مددکاری اجتماعی ایران» اشاراتی داشت.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱۲) مطالعات اجتماعی پایه نهم؛

در این کتاب به عنوان آخرین کتاب مطالعات اجتماعی در مدارس، هیچ اشاره‌ای به تشکل‌های مدنی و داوطلب و سازمان‌های جامعه مدنی یا مصادیق آن نشده است. فقط اشاراتی کمرنگ در درس ۱۸ با عنوان «هویت» ذیل مبحث «هویت اجتماعی» که آمده

است: «ما عضو گروه‌های متفاوتی مانند خانواده، دوستان، هم‌کلاسی‌ها، همسایه‌ها و همکاران هستیم و در هر گروه نقش‌هایی را بر عهده می‌گیریم. وقتی خود را عضو یک گروه معرفی می‌کنیم به هویت اجتماعی خود اشاره می‌کنیم.» در اینجا به نقش گروه‌های اجتماعی در هویت اجتماعی افراد پرداخته شده است. و در ذیل همین صفحه دو تصویر کوچک ولی بدون زیرنویس از «بسیج» و «جوانان هلال احمر» نیز درج شده است که در موارد کتب شماره ۳، ۹ و ۱۱ به تعلق داشتن یا نداشتن این تشکل‌ها به سازمان‌های جامعه مدنی پرداختیم.

جدول شماره ۳: خلاصه یافته‌های پژوهش

ردیف	نام کتاب	پایه تدریس	کد	آخرین سال تدریس	تعداد درس	دروس پرداخته شده به نهادهای جامعه مدنی	نویسنده	ظرفیت مغفول
۱	تعلیمات اجتماعی	سوم ابتدایی	۱۳	۹۲- ۱۳۹۱	-	-	-	منتفی است
۲	تعلیمات اجتماعی (بخش مدنی)	چهارم ابتدایی	۱۸	۹۳- ۱۳۹۲	۲ درس	+	-	منتفی است
۳	تعلیمات اجتماعی (بخش مدنی)	پنجم ابتدایی	۲۴	۹۴- ۱۳۹۳	-	-	-	منتفی است
۴	مطالعات اجتماعی	سوم ابتدایی	۱۳	اکنون تدریس می‌شود	۲۳	-	-	ندارد
۵	مطالعات اجتماعی	چهارم ابتدایی	۴۰ ۷	اکنون تدریس می‌شود	۲۲	-	-	ندارد
۶	مطالعات اجتماعی	پنجم ابتدایی	۵۰ ۷	اکنون تدریس می‌شود	۲۲	۳ درس	+	دارد

۷	مطالعات اجتماعی	ششم ابتدایی	۶۰ ۷	اکنون تدریس می شود	۲۴	-	-	دارد
۸	تعلیمات اجتماعی	اول راهنمایی	۱۰ ۸	-۹۱ ۱۳۹۰	۱۲	-	درس ۱۳	منتفی است
۹	تعلیمات اجتماعی	دوم راهنمایی	۱۲ ۲	-۹۲ ۱۳۹۱	۱۲	+	درس ۱۱ و ۱۲	منتفی است
۱۰	تعلیمات اجتماعی	سوم راهنمایی	۱۳ ۲۰ ۵	-۹۳ ۱۳۹۲	۱۲	-	-	منتفی است
۱۱	مطالعات اجتماعی	هفتم متوسطه اول	۱۰ ۸	اکنون تدریس می شود	۲۴	+	درس ۵	دارد
۱۲	مطالعات اجتماعی	هشتم متوسطه اول	۱۲ ۲	اکنون تدریس می شود	۲۴	+	درس ۲	دارد
۱۳	مطالعات اجتماعی	نهم متوسطه اول	۱۳ ۸	اکنون تدریس می شود	۲۴	+	درس ۱۸	دارد

منبع: یافته‌های پژوهشگر

نتیجه‌گیری

نهاد آموزش و پرورش و فرایند دوازده ساله‌ی تحصیل در مدارس و کتاب درسی، موقعیت‌هایی بسیار خاص در عرصه‌ی جامعه‌پذیری و اجتماعی‌شدن هستند. لذا ضروریست که در کتب درسی مدارس که یکی از مهم‌ترین عرصه‌ها و آوردگاه‌های اجتماعی‌شدن دانش‌آموزان و نسل فرداست، توجه خاصی به این گونه‌ی تشکلهای کارکرد و نقش آنها در زندگی فردی و اجتماعی و در پرورش مهارت‌های زندگی اجتماعی شود. زیرا که در عصر جهانی‌شدن، جامعه‌ی ما به شهروندانی آگاه، داوطلب، مسئولیت‌پذیر و مشارکت‌جو نیاز دارد و نمی‌توان با ابزارهای دیروز به سراغ مسائل و مشکلات امروز و

فردا رفت. طبق یافته‌های پژوهش حاضر در محتوای کتب مورد بررسی هر دو مقطع ابتدایی و متوسطه اول (از نیمه دوم دهه هفتاد تاکنون) مجموعاً ۱۳ مورد می‌باشد، به مقدار کمی به جامعه مدنی، مصادیق آن و فعالیت‌های داوطلبانه رسمی و... پرداخته شده است. بیشترین توجه به فعالیت‌های داوطلبانه مربوط به معرفی «جمعیت هلال احمر» است که در چهار کتاب تعلیمات اجتماعی (بخش مدنی) پایه پنجم سابق (کد ۲۴)، مطالعات اجتماعی پایه پنجم (کد ۵۰۷)، تعلیمات اجتماعی دوم راهنمایی سابق (کد ۱۲۲)، مطالعات اجتماعی پایه هفتم متوسطه اول (کد ۱۰۸) همراه با درج تصاویری به آن پرداخته شده است. اما برجسته‌ترین و پررنگ‌ترین وجه جامعه مدنی در کتاب مطالعات اجتماعی پایه هشتم (کد ۱۲۲) آمده است. در این کتاب در درس ۲ به معرفی سازمان‌های مردم‌نهاد (سمن‌ها) به عنوان گونه دوم سازمان‌های جامعه مدنی پرداخته شده است. اگر بین کتاب سوم ابتدایی و نهم متوسطه اول در حالت ایده‌آل یک سیر صعودی و افزایشی در نظر بگیریم، می‌بایست کتاب مطالعات سال نهم متوسطه بیشترین توجه به مباحث اجتماعی شدن داشته باشد و این نقصان در اینجا مشاهده می‌شود (بجز درس ۱۸ آن‌هم در قالب تصویر و به شکل غیر مستقیم). در انتها چند پیشنهاد برای بهبود وضعیت جایگاه نهادهای جامعه مدنی در کتب درسی مطالعات اجتماعی بیان می‌شود:

۱. در کتاب سوم ابتدایی به عنوان اولین آشنایی با مباحث اجتماعی، بهتر است موضوع «مؤسسات خیریه» و شرح کارکرد و اثرات آن به عنوان یکی از نهادهای مدنی که برای دانش‌آموزان این پایه هم قابل فهم است، ذکر شود.
۲. در کتب پایه چهارم و ششم هم مطالبی از مشارکت اجتماعی، نهادهای داوطلب و خیریه و... برای دانش‌آموزان این پایه‌ها بیان شود.
۳. پیشنهاد می‌شود در کتاب پایه نهم با توجه به محتوای آن مثلاً در درس زیست‌محیطی (درس ۵ و ۶)، درس حقوق و تکالیف شهروندی (درس ۲۲)، درس مرتبط با انقلاب اسلامی (درس ۱۴ و ۱۵)، مباحث هویت اجتماعی (درس ۱۸)، درس نهاد حکومت (درس ۲۱) و... به نقش نهادهای جامعه مدنی در این عرصه‌ها پرداخت.

۱. آرون، ریمون (۱۳۹۳). *مراحل اساسی سیراندیشه در جامعه‌شناسی*، ترجمه باقر پرهام، چ هشتم، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۲. بشیریه، حسین (۱۳۹۵). *جامعه‌شناسی سیاسی*، چ بیست و پنجم، تهران، نشر نی.
۳. جهاننگلو، رامین (۱۳۹۲). *حاکمیت و آزادی*، ترجمه منصور گودرزی، تهران، نشر نی.
۴. چاندوک، نیرا (۱۳۹۳). *جامعه مدنی و دولت*، ترجمه فریدون فاطمی و وحید بزرگی، تهران، نشر مرکز.
۵. چلبی، مسعود (۱۳۹۴). *تحلیل اجتماعی در فضای کنش*، چ هشتم، تهران، نشر نی.
۶. چلبی، مسعود (۱۳۹۵). *جامعه‌شناسی نظم*، چ هفتم، تهران، نشر نی.
۷. دلاپورتا، دوناتلا و دیانی، ماریو (۱۳۹۲). *مقدمه‌ای بر جنبش‌های اجتماعی*، ترجمه محمدتقی دلفروز، چاپ دوم، تهران، نشر کویر.
۸. شهریور، سیاوش میرزایی، جمشید (۱۳۹۶). *سازمان مردم‌نهاد چیست؟ چگونه می‌توان یک سازمان تأسیس کرد؟*، تهران، انتشارات سخن ایمن.
۹. عالم، عبدالرحمن (۱۳۹۶). *بنیادهای علم سیاست*، چ دهم، تهران، نشر نی.
۱۰. عبدی، عباس (۱۳۸۶). *تقسیم کار اجتماعی*. ماهنامه شهروند/امروز، ۲۷ آبان ۸۶، تهران، صص ۱۴ تا ۱۶.
۱۱. *قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران*.
۱۲. گیدنز، آنتونی (۱۳۹۶). *جامعه‌شناسی*، ترجمه منوچهر صبوری، چ سی و یکم، تهران، نشر نی.
۱۳. محمدی، مجید (۱۳۸۶). *جامعه مدنی به منزله یک روش*. تهران، نشر قطره.
۱۴. میرزایی، جمشید (۱۳۹۴). *سازمان‌های مردم‌نهاد در ترازوی اثربخشی*، تهران، انتشارات سخن ایمن.
۱۵. میرزایی، جمشید و خزایی، فاطمه (۱۳۹۴). *آموزش و پرورش در قالب جامعه‌شناسی*، تهران، انتشارات نظری.
۱۶. میرزایی، جمشید (۱۳۹۶). *سازمان‌های مردم‌نهاد در آئینه قوانین و مصوبات*، تهران، انتشارات سخن ایمن.